

İsmail Erünsal, Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane (Timaş Yay., İstanbul, 2018, 660 sayfa)

Bu eser, bilgi birikiminin, duyguların, düşüncelerin ve bilgi alışverişinin nakledilmesi için icad edilmiş bir araç olması itibarıyla (s. 19) kitapların ve kitaplara ev sahipliği yapmış kütüphanelerin Orta Çağ İslam dünyasındaki durumlarıyla ilgili Türkçe literatürde yazılmış en kapsamlı çalışmadır. “Kitap”ın ortaya çıkış ve gelişimi yanında fiziki yapısını oluşturan malzemeler (papirüs, parşömen, kâğıt ve mürekkep gibi) ve muhteva özellikleri üzerinde duran bu titiz çalışma, kapsamlı bir giriş kitabı niteliğindedir. Bu çalışma, kitabın her formu ile ilgileniyor olması sebebiyle aynı zamanda yazma geleneği hakkında kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Erünsal’ın kitap ve kütüphanecilik alanındaki ilmi birikiminin ve emeğinin mahsulü olan bu çalışmada teorik bilgilerin yanında 1.000 civarında yazma eserin de kaynak olarak kullanıldığı görülmektedir. Türk Dili ve Edebiyatı profesörü Erünsal, kültür tarihi, eski Türk edebiyatı, arşivcilik, ve kütüphanecilik sahalarında ilmi çalışmalarına devam etmektedir.

Çalışma, giriş ile “Ortaçağ İslam Dünyasında Kitap”, “Ortaçağ İslam Dünyasında Kütüphaneler” ve “Ortaçağ İslam Dünyasının Kitap Üreticileri ve Satıcıları” başlıklı üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın 329 sayfalık büyük bir kısmını ilk bölüm teşkil etmektedir. Kütüphaneler ve kitap üreticileri ile satıcılarına ayrılan kısım ise 170 sayfa civarındadır.

“Ortaçağ İslam Dünyasında Kitap” başlıklı ilk bölümde kitabın İslam öncesi ve sonrası dönemdeki durumu ile Kur’an’ın Mushaf haline gelmesi süreci anlatılmıştır. Rivâyet ve sözlü kitabın ortaya çıkışı üzerinde durulmuş ve süreçteki rolleri sebebiyle hadis rivâyeti açısından önemli olan hadis meclisleri ve hadis rivâyeti için yapılan seyahatler olan rihlelere özel vurgu yapılmıştır. Sözlü kitabın ortaya çıkış yolları olarak semâ ve kıraat/arz yöntemlerine, metinler üzerine düşülen kayıtlara ve bu kayıtlardaki unsurlara (müsmî¹, kârî², müstemiûn³, kâtibü’s-semâ⁴) değinilmiştir. Semâ,

¹ Müsmî, ders halkalarında veya meclislerde kendi eserini veya nakletmeye izinli olduğu eseri okutan kimsedir. (s. 66)

² Kârî: Semâ meclislerinde kitabı okuyup tekrar eden kimsedir. (s. 68)

³ Müstemiûn: Semâ meclisine katılıp dersi takip edenlere verilen ad. (s. 69)

⁴ Kâtibü’s-semâ: Semâ kaydını yazan kişiye verilen ad. (s. 72)

meclislerde ya da ders halkalarında bir kitabın müellifi olan kişinin veya müelliften kitabı nakletmeye yetki almış kişinin ezberinde olan kitabı, okuyarak veya ezberinden naklederek öğrencilerine ezberletmesi veya yazdırmasıdır (s. 53). Kıraat/arz ise öğrencinin ezberinden ya da elindeki kitaba bakarak bir eseri okuması, müellifin de elindeki veya hafızasındaki eserle okunanları karşılaştırıp gerekli tashihleri yapması şeklinde tanımlanabilir (s 54). Ayrıca bu bölümde semâ ve kıraat/arz yöntemlerinin uygulanışı esnasında kadın ve çocukların durumları ve öğretim usullerine yer verilmiştir. Semâ ve kıraat metodunun yazılı nakil ile karşılaştırıldığı tartışmalara değinilen alt başlıkta, sözlü naklin üstünlüğünün ilk birkaç asır için tartışmasız kabul edildiği fakat müteakip asırda, yazılı naklin İslam medeniyetinin en önemli özelliği haline geldiği belirtilmiştir. Yazmalarda yer alan semâ, kıraat ve arz kayıtlarına dair örneklere yer verilmiştir. Daha sonra icâzet(izin verme), münâvele⁵, vicâde⁶, mükâtebe⁷ ve vasiyye⁸ yöntemleri üzerinde durulmuştur. Yine bu bölümde kâğıdın İslam dünyasına girişi, kitabın şekil ve muhteva özelliklerine yer verilmiştir. Bu açıdan rulo, (günümüzdeki kitap şekline benzeyen) kodeks ve yaprak/forma/cüz formları ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Ayrıca kâğıt üzerinde sayfa belirtmek için kullanılan reddade, cilt ve tezhip uygulamaları ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Kitabın muhteva özellikleri kapsamında yazmaların baş kısmında genellikle bir veya birkaç sayfa boş bırakılan vikaye/fevâid sayfaları ile iç kapak olan zahriyyeler üzerinde durulmuştur. Bunun yanında müellifin isminin tespit yöntemi ve tespitte karşılaşılabilecek güçlükler, kitabın ismi ve tespit yöntemi, kitabın başlangıcı, metni ve sonunun tespiti ile ilgili noktalara değinilmiştir. Daha sonra yazmalarda görülen telif ve istinsah kayıtları, mukabele (karşılaştırma) ve mütalaa (metnin okunduğunu gösteren) kayıtları, vakıf kayıtları ile temellük/satın alma kayıtları üzerinde durulmuştur. Daha sonra Orta Çağ İslam dünyasında kullanılan yazı ve yazı malzemeleri, kâğıt öncesi yazı malzemeleri kapsamında kırtas/papirüs, cild (deri), rakk(parşömen),

⁵ Münâvele: Bir müellifin öğrencisine, kendi eserlerinden birini veya rivâyet etme iznine sahip olduğu bir eseri, başkalarına okutma icâzetiyle vermesidir. (s. 111)

⁶ Vicâde: Bulunan ya da ele geçirilen bir sahife veya kitaptan semâ, icâzet veya münâvele olmaksızın hadis alıp rivayet etme. (s. 113)

⁷ Mükâtebe: Şeyhin rivayet yetkisini almış olduğu rivayetlerden bir kısmını veya bir kitabı bir kimseye yazıp vermesi ya da göndermesidir. (s. 115)

⁸ Vasiyye: Müellifin bir eserini veya şeyhin rivayete yetkili olduğu bir kitabı ölümünden veya bir seyahate çıkmadan önce bir kimseye rivayet etme yetkisini vasiyet etmesidir. (s. 115)

mürekkep ve kalem gibi malzemeler ile bunların özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Birinci bölüm tenkidli metin neşri kapsamında eserin müellife aidiyetinin tespiti ile nüshanın güvenilirliğine göre derecelendirilmesi üzerinde durulan kısım ile sonlandırılmıştır. Bu kapsamda müellif nüshası, müellif nüshasından istinsah edilmiş ya da onunla mukabele edilmiş nüshalar ya da bunlardan istinsah edilmiş nüshalar, müellif döneminde istinsah edilen ve semâ/kıraat kaydı taşıyan nüshalar ve verrâklar ile ulemanın istinsah ettiği eserler ve değerleri üzerinde durulmuştur. Daha sonra kitapların çoğaltılmasına ve bu konuda faaliyet gösteren kişilere değinilerek birinci bölüm tamamlanmıştır. Çalışmanın özellikle birinci bölümünde konularla ilgili verilen örneklerin yazma eserlere atıfla verilmiş olması müellifin çalıştığı sahaya ve malzemeye hâkimiyetini gösteren önemli bir ayrıntı ve çalışmayı benzer konularda yazılanlardan farklı kılan en güçlü yanlardan birisidir.

Eserin kütüphanelerle ilgili ikinci bölümünde kütüphanelerin tarihi gelişimi belli bir coğrafyada hüküm süren hanedanların ön plana çıkarılması suretiyle sunulmuştur. Emevîler, Abbasîler, Endülüs, Kuzey Afrika, Fatımîler, Eyyübîler, Hamdânîler, Ammaroğulları, Zengîler, Memlûkler, Yemen bölgesinde Resûlîler, Zeydîler, Büveyhîler, Samânîler, Gazneliler, Harizmşahlar, Gurlular, İsmailîler, İlhanlılar, Timurlular, Selçuklular, Anadolu Selçukluları, ve Osmanlılar dönemindeki kütüphaneler, kütüphanelerin isimleri, kimler tarafından kurulduğu, kaçır kitap ihtiva ettikleri ve akıbetleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Ayrıca kütüphane teşkilatı ile ilgili personel, koleksiyonlar ve sayıları, bunların zenginleştirilme yolları, binalar, iç düzenlemeler, kataloglar, yararlandırma ve ödünç verme usulleri gibi konulara yer verilmiştir.

Kitap üretici ve satıcılarına ayrılan üçüncü bölümde talebe, müstemli, verrak, müstensih ve sahafların kitap yazım ve satış sürecindeki görev ve fonksiyonları üzerinde durulmuştur. Verrâk çarşılarının Bağdad, Kâhire, Mekke, Kuzey Afrika/Endülüs, Şam, Buhara, Semerkand, Basra, Halep, Kûfe ve Bursa gibi şehirlerdeki durumu, bu dükkânlardaki kitapların sayısı, buradaki kitapların elde edilme biçimleri, bu dükkânlarda yapılan faaliyetler kapsamında kitap müzayedeleri ve müzayedelerin yapılış tarzları üzerinde durulmuştur. Verrâkların kitap telif ve istinsahına katkıları, kazançları ve kitap fiyatlarına dair bilgiler verilmiştir.

II. ve III. bölümde gerçekleştirilen bölge bazlı çalışma, okuyucu için birçok açıdan faydalı olsa da, bu hanedanların dünya üzerindeki yerini tam bilmeme ihtimali olan okuyucu açısından, kütüphanelerin yer aldığı bölgelerin gösterildiği harita ve görsellerin eklenmemesi bir eksiklik olarak görülebilir. Ayrıca bu hanedanlıkların hangi dönemlerde yaşadığının anlaşılması ve kitap/kütüphanecilik çalışmalarının yıllara göre daha ayrıntılı görülebilmesi açısından hükümlerlik süresi hanedanlıkların isimlerinin verildiği başlıklara eklenebilir. Kitaptaki bazı kavram veya teknik terimlerde yapıldığı gibi tümünde parantez içerisinde terimin yabancı dildeki (hangi dil olduğu belirtilerek) karşılığının verilmesi de okuyucu açısından istifadeyi artırabilir.

Klasik ve çağdaş kaynaklardan faydalanan bu eser, hem Türkiye’de hem de yurt dışında yapılan araştırmaları da göz önünde bulundurmıştır. Müellifin hem metin içinde hem dipnotlarda kaynak gösterimi konusunda çok büyük bir ilmi titizliğe sahip olduğu görülmektedir. Yazar, yazma eserler konusundaki çalışmaların yetersiz, malzemenin işlenmemiş olması ile Orta Çağ İslam Dünyası’nın yayıldığı coğrafyanın genişliğini göz önünde bulundurarak metnin genelinde genellemeler yapmaktan kaçınmakta, ihtiyatlı bir dili tercih etmektedir. (s. 9) Müellif eserinin ön sözünde tevazuunun yansımaları olarak çalışmanın orijinal ve ilmî olma gibi bir iddiasının olmadığını belirtse de (s.11) Erünsal’ın çalışması, dipnot konusundaki zenginliği, geniş bibliyografyası ve kitaptan istifadeyi kolaylaştıran ayrıntılı dizini ile ilmi bir ziyafet sunmaktadır.

Müellif kitabın sonuna yerleştirdiği “ekler” bölümünde semâ kayıtlarının, rivâyet zincirlerinin, kıraat kayıtlarının, sâmi isimlerinin yazıldığı kayıtların, icâzetlerin, son ders kayıtlarının, rivâyet kayıtlarının, temellük ve kıraat kayıtlarının bulunduğu 47 adet belgeye resim olarak yer vermektedir.

Çalışmanın İslami ilimler alanında çalışan araştırmacılarla birlikte özellikle hadis alanında çalışanlar için çok önemli bir kaynak olduğunu söylemek mümkündür. Bu kapsamda kitabın ve kitabetin, rivâyetlerin günümüze ulaşmasındaki etkisi, hadislerin yayılmasındaki rolü ile hadis tarihinde de sık sık atıfta bulunulan rivâyet, kitabet, tedvin ve tasnif gibi dönemler kitapta da vurgulandığı üzere genç araştırmacılar için önemli bir çalışma alanı olarak görülmektedir.

Tüm bu yetkinliklerin yanında, bu kadar kapsamlı bir çalışmada gözden kaçan bazı şekli aksaklıkların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bu kapsamda metnin içerisindeki bazı yerlerde aynı metnin iki defa tekrar edildiği (s. 439-472) (s. 477-485), dipnotlarda bulunan bazı eserlerin bibliyografya bölümüne yansımadağı (dipnot 1354; dipnot 2069), zaman zaman iki farklı dipnot üslubunun kullanıldığı (metin içi-metin altı) (s. 480-481), dipnot kaymalarının görüldüğü (s. 149 dipnot 596), metin içerisinde kaynak verilmesinin daha uygun olduğu bazı yerlerde kaynak verilmediği (s. 28; 30), zaman zaman birincil kaynakların yerine ikincil kaynakların tercih edildiği ya da klasik kaynaklara müracaat edilebilecekken yabancı kaynakların kullanıldığı (s. 33 dipnot 42, s. 34 dipnot 45, s. 37 dipnot 56, s. 71, dipnot 203, s. 77 dipnot 231, s. 293 dipnot 1381) görülmektedir.

Özetle söylemek gerekirse, Erünsal'ın titizlikle ve yoğun bir emek mahsulü olarak okuyucuyla buluşturduğu bu çalışma, tarih, kütüphanecilik ve İslami ilimler alanında çalışan ya da bu alanlara ilgi duyan tüm okuyucuları akıcı dili ve sıkıcı olmayan üslubu ile Ortaçağ İslam dünyasının kitap kültürü ve kütüphaneleri arasında uzun ve faydalı bir yolculuğa davet etmektedir.

Dr. Öğr. Üyesi Fatma Betül Altıntaş
Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Anabilim Dalı